

BÜYÜK SELÇUKLULARDA FETRET DÖNEMİ SALTANAT MÜCADELELERİ

Öz

Türk tarihi açısından önemli bir yere sahip olan Büyük Selçuklu Devleti, Türk devlet geleneğine uygun olarak yönetilmiştir. Saltanatın babadan oğluna geçme geleneği taht kavgalarına sebep olmuştur. Melikşah'ın vefatı üzerine oluşan otorite boşluğunu doldurmak, devletin başına sultan olmak ve yönetimi ele almak maksatlı taht mücadeleleri yaşanmıştır. Yaklaşık on iki yıl süren bu fetret döneminin baş figürü, Berkyaruk olmuştur. Fetret dönemi boyunca üvey annesi Terken Hatun başta olmak üzere, amcaları, dayısı, üvey kardeşleriyle mücadele içerisine girmiştir. Fetret döneminin bitmesiyle Büyük Selçuklu Devleti yıkılış sürecine sürüklenmiştir. Çalışmamızda, Berkyaruk dönemi yaşanan mücadelelere bağlı olarak Büyük Selçuklu'nun fetret dönemi boyunca siyasi, ekonomik ve sosyal yapısındaki değişiklikleri incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Büyük Selçuklu Devleti, Melikşah, Fetret, Berkyaruk.

Abstract

The Great Seljuk State, which has an important place in Turkish history, was governed in accordance with the Turkish state tradition. The tradition of passing the sultanate from father to son has caused fights for the throne. After the death of Melikşah, there were struggles for the throne in order to fill the authority vacuum, to be the sultan at the head of the state and to take over the administration. The chief figure of this interregnum period, which lasted for about twelve years, was Berkyaruk. During the interregnum, he struggled with his stepmother, Terken Hatun, and his uncles, uncles and step-brothers. With the end of the interregnum period, the Great Seljuk State was dragged into the collapse process. In our study, the changes in the political, economic and social structure of the Great Seljuks during the interregnum period, depending on the struggles experienced during the Berkyaruk period, were examined.

Key words: Great Seljuk State, Melikşah, Interregnum, Berkyaruk.

Giriş

Büyük Selçuklu Devleti, adını kurucusu olan Selçuk Bey'den almıştır. Selçuk Bey Oğuzların Kınık boyuna mensuptur. Selçuklulara kaynaklar “Selçukiyan, Selçukiyye, Salacike” diye de adlandırmaktadır. Bu sözcüklerden genelde “Selçuklu” telaffuzu kabul görmektedir (Alptekin, 1994: 95). Selçuk Bey'in babası, Oğuz Yabgusunun cevval bir komutanı olan Dukak'tır. Babasının vefat etmesinden sonra oğlu Selçuk, babasının görevine getirilmiştir. Zamanla Oğuz yabgusuyla arası bozulan Selçuk Bey, Cend şehrine göç etmiştir. Bulunduğu yörede İslamiyet'i kabul etmiş ardından etrafında topladığı kişilerle yeni bir teşkilat kurmuştur. Oğuz Yabgusuyla mücadeleye girişen Selçuk Bey, zamanla Yabguyu zayıflatmış ve bölgedeki hakimiyetine son vermiştir. Kendine yeni bağımsız bir yönetim kurmuştur. Bu dönemde sürekli savaş halinde olan Karahanlılar ve Samanoğulları mücadelesinde Karahanlılar safında durmuş, Karahanlıların galip gelmesini sağlamıştır. Böylelikle Müslümanlar arasında da itibar kazanmıştır (İbnü'l Esir, 1987: 361-362).

Selçuk Bey'in; Mikail, Arslan, Yusuf, Musa ve Yunus isimleriyle beş oğlu olmuştur (Kafesoğlu, 2010: 117-118). Mikail erken yaşta savaş sırasında vefat edince oğulları olan Çağrı ve Tuğrul dedeleri Selçuk Bey himayesine kalmıştır. Selçuk Bey'in yüz yaşını aşkın yaşamının sona ermesiyle Selçuklu yönetimine oğlu Arslan Yabgu geçmiştir. 1025 yılında Gazneliler Devletinin başında bulunan Sultan Mahmut'un Arslan Yabguyu esir etmesi üzerine Çağrı ve Tuğrul kendilerini geliştirip Selçuklu yönetimi için yetiştirmişlerdir (Alptekin, 1994: 98). Selçukluların Gaznelilere yakın bir bölge olan Horasan topraklarına hakim olmaları Gaznelileri rahatsız etmiştir. 1035 yılından sonra aralarındaki anlaşmazlık ve rekabet daha da artmış olası savaflara sebebiyet vermiştir. 1038 yılında Talhap Savaşını kazanan Selçuklular Horasan bölgesinde bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Tuğrul Bey Abbasi halifesinden “Doğunun ve Batının Sultanı” unvanı, kardeşi Çağrı ise “Melik” unvanını alarak gücünü katlamışlardır. Selçukluların başarılarına karşı Gazneliler, kendilerine yeni ordu kuvveti oluşturmuş ve 1040 yılında Dandanakan'da Selçuklularla karşı karşıya gelmiştir. Akabinde savaşın galibi Selçuklular olmuştur. Böylelikle Gaznelilerin gücü tamamen kırılmış, Selçuklular ise resmen kurulmuştur. (Sevim, 1993: 49; Merçil, 1989: 10)

Tuğrul Bey, Anadolu yönünde ilerlemiş, özellikle Doğu Anadolu'da Hasankale'yi alarak Türkmen gruplarını bu bölümde toplamıştır (İbnü'l Esir, 1987: 414-415). 1055 yılında ise Abbasi halifesinin istemiyle Şii Büveyhoğulları üzerine sefer düzenlemiş, başarılı olmuştur. Tuğrul Bey'in seferi sonucu Şii Büveyhoğulları tamamen ortadan kalkmıştır. Hakim oldukları Bağdat ise Selçukluların hakimiyetine geçmiştir. Bu başarısından dolayı Abbasi halifesi Tuğrul Bey'e hilat giydirmiştir. Değerli taşlarla kaplı altın kılıç hediye etmiştir. “Doğunun ve Batının Sultanı” unvanı vermiştir. Böylelikle Selçuklular, İslamiyet'in koruyucusu olarak da buldukları bölgede hüküm sürmüştür (İbnü'l Esir, 1987: 480-481). 1063 yılında Tuğrul Bey'in vefatının ardından devletin başına Çağrı Bey'in oğlu Sultan Alparslan geçmiştir (Köymen, 1995: 44-45).

Alparslan, 1063-1072 yılları arasında saltanat sürmüştür. Kısa bir sürede Selçukluların gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Seferlerini Kafkasya ve Doğu Anadolu yönünde genişleten Alparslan, Hıristiyanlar için ehemmiyeti büyük olan Ani Kalesini 1064 yılından

almıştır. Abbasi halifesi tarafından ise bu fethi dolayısıyla “Ebu’l Feth” Fetihlerin babası unvanını almıştır (Alptekin, 1994: 128). Bizans’ın Erzurum’a doğru ilerlemesiyle Alparslan, Malazgirt dolaylarında Bizans’a savaş açmıştır. 26 Ağustos 1071’de Bizans’a ağır bir darbe vurarak tarihe “Malazgirt Zaferi” olarak geçecek zaferi kazandırmıştır. Türkler, Anadolu’ya akın akın gelmeye başlamış ve bu bölgeyi yurt edinmiştir. Akabinde Bizans, Selçuklunun gücünü tanımış ve Alparslan’ın başarısıyla geri çekilmiştir. Alparslan, Türkistan’a çıktığı sefer sırasında bir kale muhafızı tarafından hançerlenerek öldürülmüştür (Turan, 1999: 23-27; Alptekin, 1994: 128)

Alparslan’ın vefatından sonra oğlu Melikşah Selçukluların başına geçmiştir. Tahta geçtiğinde 18 yaşında olan Melikşah, döneminde çıkan iç isyanlarla uğraşırken aynı zamanda yeni fetihler de yapmıştır. Büyük Selçuklular en büyük sınırları olan Çin Seddi’nden Akdeniz’e kadar olan alana Melikşah döneminde sahip olmuştur. Melikşah döneminde, İslam dünyasını tehdit eden ve Selçuklular içinde büyük kayıp vermesine sebep olan Batınlık hareketleri yaşanmıştır. Rafizi mezheplerinden olan Batınlık, diğer adıyla İsmailiye, devleti zora soktuğu gibi Melikşah’ın da sonunu getirmiştir. Dönemin veziri olan Nizamülmülk aynı zamanda Melikşah, zehirlenerek öldürülmüştür (Urfalı Mateos, 1987; 178; Bayındır, 2019: 410). Melikşah’ın vefatının öncesinde oğlu Berkıyaruk’u vefat ilan etmiştir. Vefatından sonra da en geniş sınırlarıyla bir devlet birde dört tane oğlunu bırakmıştır. Melikşah’ın ölümü üzerine oğulları Berkıyaruk’un varisliğini kabul etmemiş, saltanat mücadelesine girişmiştir (Bayındır, 2019: 410-411).

Berkıyaruk, döneminde yaşanan karışıklıklar ve kardeşler arası çıkan taht kavgalarından dolayı dönem “Fetret Devri” diye adlandırılmıştır. Bu dönemin en önemli sultanı ise Berkıyaruk olmuştur. Yaklaşık on bir yıl süren taht kavgaları devletin gerilemesine sebep olmuş aynı zamanda eski gücünü yitirmiştir. Aynı anda birden fazla taht kavgasının olması mücadelenin sahasını da genişletmiştir. Devletin teşkilat yapısı ve nüfuzu bozulmuş, olay taht kavgasından çok çıkar çatışmasına dönüşmüştür (Köymen, 1993: 79, 95).

Berkıyaruk-Terken Hatun ve Mahmud Mücadelesi

Sultan Melikşah, karısı Terken Hatun ve Halife el-Muktedi Billah’ın iş birliğiyle zehirlenmesi sonucu ölmüştür. (Kafesoğlu, 1997: 372-373) Melikşah, ölmeden önce veziri Nizamülmülk’ün tavsiyesiyle 1081 yılında İsfahan’da Zübeyde Hatun’dan olan oğlu Berkıyaruk’u vefat tayin etmiştir (Kafesoğlu, 1953: 201). Babasının vefat ettiği sırada daha on üç yaşında olan Berkıyaruk, bu dönemde üvey annesi olan Terken Hatunla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Terken Hatun, daha beş yaşında olan oğlu Mahmud’u devletin başına geçirebilmek için değişik siyasi cambazlıklar yapmıştır. Berkıyaruk’un sultanlığı dönemi, devletin gelişmesi ve fetihlerinden çok, türlü entrikalarla uğraşmakla geçmiştir (İbn Kesir, 1987: 267).

Melikşah, Bağdat’ta vefat etmiştir. Vefatı sırasında vefat olabilecek; Berkıyaruk, Muhammed Tapar, Sencer ve Mahmud isimlerinde dört oğlu vardır. Sultanın vefatı sırasında ise yanında beş yaşındaki oğlu ve annesi Terken Hatun bulunmaktadır. Terken Hatun’un amacı, Melikşah’ın varisi olarak Mahmud’u tahta oturtmaktır. Bunun için de türlü entrikalar yaşatmıştır. İlk olarak eşi Melikşah’ın ölümünü hiç kimseye duyurmamış, hatta cenazesini de

saklamıştır. Terken Hatun'un oğlunu tahta oturtma hırsı yüzünden Melikşah'ın da cenaze namazı kılınmamıştır (Yazar, 2011: 211) Hatta taziyesi bile oluşturulmamış, Türklerde adet olan atların kuyruğunun kesilmesi olayı bile gerçekleşmemiştir (Ahmed b. Mahmut, haz. Merçil, 1977: 29)

Terken Hatun, devlete bağlı emirlere hazineден dinar dağıtıp kendisi ve oğlunu desteklemelerini istemiştir. Ordu komutanlarına, askerlere ve devlet adamlarına, oğlu Mahmud'a bağlılık yemini ettirmiştir. Ardından Halife Muktedî'ye haber gönderip oğlu için hutbe okutmuştur (el-Bundarı, 1999: 84) Selçuklu askerlerinin Terken Hatun'a yardım etme sebepleri ise; öncelikle Terken Hatun'un devlet işlerinde kontrolü sağlayabilmesi ve hazineден pay vererek destek bulmaya çalışmasıdır (Turan, 1998: 217, 228). Ayrıca soyunun Karahanlılara dayanması, bir rivayete göre de soyu İran kralı Feridun'a (Efrasiyab) dayanmasıdır (el-Bundari, 1999: 83) Büyük Selçuklu devrinin ünlü âlimi olan imam Gazali, yaşı küçük olan Mahmud'un sultan olması için uygun olmadığı fetvasını vermiştir (Köymen, 1993: 73). Gazali'nin fetvasını dikkate almayan Terken Hatun, 25 Kasım 1092 Cuma gününe rastlayan tarihte farklı âlimlere hutbe okutarak Bağdat'ta oğlu Mahmud'u tahta çıkarmıştır (Yazar, 2011: 213-214). Mahmud'un tahta geçmesini Bağdat'taki Selçuklu asker ve emirleri kabul etmiş ve "Nasıru'd-Dünya ve'd-Din" lakabı vermişlerdir (İbnü'l Esir, 1987: 184; İbn-Kesir, 1995: 278; Köymen, 1993: 72).

Berkyaruk'u Mahmud'a karşı tehlike arz ettiğini düşünen Terken Hatun, adamlarını Berkyaruk'un üzerine gönderip İsfahan'da tevkif ettirmek istemiştir. Musul Emiri Kürboğa Melikşah'ın mührünü göstererek, sanki Melikşah hayattaymış gibi kaleyi himayesine alarak Berkyaruk'u tutuklamıştır (Ebû'l-Ferec, 1987: 334). Bu sırada Melikşah'ın vefatını öğrenen Nizamiyyeler, (Nizamü'l-Mülk'ün adamları) vezirin silah depolarını boşaltıp ayaklanmışlardır. Berkyaruk'u hapsediği kaleden çıkarıp adına Rey şehrinde hutbe okutmuşlardır (İbnü'l Esir, 1987: 184). Nizamiyyeler Terken Hatun ve Mahmud'un İsfahan'a doğru hareket ettiğini duyunca Berkyaruk'u himayelerine alıp Rey bölgesine havale etmişlerdir. O dönemde Rey şehrinin yönetiminden sorumlu Ebu Müslim, değerli taşlarla işlenmiş saltanat tacını Berkyaruk'a takarak emrine 20 bin asker vermiştir (Ebû'l-Ferec, 1987: 334). Berkyaruk'un yanında Nizamülmülk'ün adamı olan Erkuş ve emirleri bulunmaktadır. Nizamülmülk'ün katili olarak anılan Tacülmülk'e düşman olan Erkuş, Berkyaruk'u destekleyerek birlik olmayı hedeflemiş böylelikle Nizamülmülk'ün de intikamını alabileceğini düşünmüştür (el-Bundarı, 1999: 84; Köymen, 1993: 73).

Berkyaruk ve Tacülmülk, Bercerd dolaylarında karşı karşıya gelmiştir. Tacülmülk'ün safında bulunan emir Gümüştekin Candar ve kuvvetli kumandanların savaş sırasında Berkyaruk'un tarafına geçmeleri sonucu savaşı Tacülmülk kaybetmiştir. Berkyaruk'un bu başarısının haberini alan Terken Hatun İsfahan'a çekilmiştir (İbnü'l Esir, 1987: 185). Akabinde Berkyaruk'da İsfahan'a gelerek kuşatmıştır. Haberi alan Terkan Hatun ise, cömertçe hazineден paraları askerlere dağıtarak Berkyaruk'u durdurmaya çalışmıştır (Râvendî, çev. Ateş, 1957: 14) Berkyaruk karşısında başarı sağlayamayan Terken Hatun, Berkyarukla uzlaşmak istemiş, bölgeden uzaklaşması için 500 bin dinar teklif etmiştir. Maddi anlamda zor durumda olan Berkyaruk, bu teklifi kabul etmiş ve kuşatmayı kaldırmıştır (Reşidü'd-Din, haz. Ateş, 1960: 57)

Terken hatun, Berkyaruk'un hala tehlike arz ettiğini düşünmüş ve bu yüzden yeni yollar aramıştır. Bu düşünceyle Berkyaruk'un dayısı olan aynı zamandan Azerbaycan Emir'i Yakutiye oğlu İsmail'e haber göndermiş, kendisiyle evlenmek istediğini bildirmiştir. Aynı zamanda Çağrı Bey'in torunu olan İsmail Bin Yakutiye para, mal ve silah vaat ederek Berkyaruk'a karşı kendi yanında yer almasını istemiştir (Sevim, 1983: 138) Yakuti, bu fırsattan yararlanarak Selçuklu tahtına oturacağını ümit etmiş ve Terken Hatunun bu teklifini kabul etmiştir (Yazar, 2011: 217). Berkyaruk, dayısı ile Terken'in arasında anlaşmış ve evleneceğini öğrenmiş ve olumlu karşılamamıştır. Dayısı Yakuti ile 1093'te Kereç bölgesinde karşı karşıya gelmiştir. Yakuti'nin tarafında yer alan Emirlerin saf değiştirmesiyle savaş Berkyaruk'un başarısıyla sonuçlanmıştır (İbnü'l Esir, 1987: 190-191). Kardeşi Zübeyde Hatun'a, Berkyaruk'un annesi, haber gönderen Yakuti, Berkyaruk'un tarafına geçmeyi istediğini bildirmiştir. Zübeyde Hatun da kardeşinin bu isteğini kabul etmiştir (İbnü'l Esir, 1987: 224). Berkyaruk'u öldürme düşüncesi olduğu sezilen Yakuti, Nizamülmülk'ün adamları tarafından öldürülmüştür (Alptekin, 1992: 143).

Berkyaruk- Tutuş Mücadelesi

Oğlu Mahmud'u tahta çıkarmak için elinden geleni yapan Terken Hatun, İsmail B. Yakuti'den sonuç alamayınca yönünü Melikşah'ın kardeşi, Suriye Meliki Tacu'd-Devle Tutuş'a çevirmiştir. Büyük Selçuklu tahtında gözü olan Tutuş'a bir mektupla evlenme niyetinin olduğunu belirtmiştir. Terken Hatun, aynı zamanda Tutuş'a ülkeyi birlikte yönetmeyi de teklif etmiştir (Yazar, 2011: 218).

Tutuş, Halep Valisi Kâsımüddeve Aksungur'a Antakya Valisi Yağısıyan'a ve Urfa Valisi Bozan'a birer mektup gönderip onlardan yardım istemiştir. Melikşah'ın vefatı üzerine kendisini Sultan ilan ettiğini ve onlardan itaat beklediğini belirtmiştir. Daha sonra Tutuş, Rahbe, Musul, Nusaybin, Antakya, Urfa, Harran ve Rakka yı ele geçirip kendi adına hutbe okutmuştur (Özaydın, 1992: 515). Aksungur, Yağısıyan ve Bozan buldukları bölgelerde Tutuş'un vaatlerine güvenip adına hutbe okutmuşlardır. 1093 yılında birlikte Rahbe ve Nusaybin'i de ele geçirip zorla Tutuş adına buralarda hutbe okutmuşlardır (Sevim, 1983 144; Alptekin, 1992: 144). Alınan bölgelerden sonra Tutuş, Musul'u ardından da Diyarbakır'ı zapt etmiştir. Amcası Tutuş'un Azerbaycan'a kadar ilerlediğini haber alan Berkyaruk, Hemedan civarını alarak amcasıyla karşı karşıya gelmiştir. Amcasına karşı taht mücadelesine giren Berkyaruk'a Aksungur destek vermiştir. Aksungur'la aynı görüşe katılan Bozan da Berkyaruk'a hak vererek onun mücadelesine katılmışlardır (İbnü'l Esir, 1987: 190). Emirlerinin saf değiştirmesi üzerine yalnız kalan Tutuş da Azerbaycan'daki kuşatmasını kaldırarak Dımaşk'a dönmüştür (Sevim, 1990: 80-90).

Halife el-Muktedî Biemrillah, Berkyaruk adına 1094'te Bağdat'ta hutbe okutarak Beryaruk'ı "Rükneddin" olarak adlandırmıştır (İbnü'l Esir, 1987: 195). Azerbaycan'da Berkyaruk'a yenildikten sonra Dımaşk'a dönen Tutuş, tekrar bulunduğu bölgeden birçok asker toplayıp Haleb'e geçmiştir. Horasandan da topladığı atlı ve yaya olan 6 bin kişilik ordusuyla Kürboğa, Aksungur ve Bozan ile Nehr Sebin'de karşı karşıya gelmişlerdir. Tutuş, savaş sırasında Aksungur'u öldürmüştür (Köymen, 1993: 74-75). Ardından Bozan'ın kafası kesilerek Berkyaruk'a gönderilmiş, Kürboğa da esir olarak alınmıştır (Urfalı Mateos, 1987:

182-183) Böyle önemli komutanların bertaraf edilmesinden sonra Tutuş; Harran, Diyarbakır, Ahlat, Azerbaycan'da adına hutbe okutmuştur (Özaydın, 1990: 40).

1094 yılında ağır hastalığa yakalanan Terken Hatun, Hemedan da vefat etmiştir. Bu sırada Berkyaruk'un asker kuvveti azalmış yaklaşık 1000 kişi kadar kalmıştır. Tutuş'un ise 50.000 kişilik güçlü ordusu karşısında ne kadar savaşmaya çalışsa da yenilgiyle sonuçlanmıştır (İbnü'l Esir, 1987: 199) Ordusu Tutuş'un kuvvetleri tarafından yağmalanan Berkyaruk, sadece güçlü Emirleri olan Porsuk, Gümüştekin, Candar, Yarıktaş gibi kişilerle kalmıştır. Emirleriyle birlikte kardeşi Mahmud'un bulunduğu İsfahan'a gitmiştir. Terken Hatun'a hala sadakati olan Emirleri onun vasiyeti üzerine Berkyaruk'un gözlerine mil çekmeyi planlarlar. Ama planlarını gerçekleştirmeden Mahmud'un ağır bir çiçek hastalığına yakalandığı duyulmuştur (Reşidü'ddin, 1960: 58). Yaklaşık 3 ay sonra da Mahmud çiçek hastalığına yenik düşerek vefat etmiştir (Râvendî, 1957: 139)

Önce Terken Hatun'un vefat etmesiyle, ardından da Mahmud'un vefatıyla Berkyaruk iki önemli düşmanından kurtulmuştur. Akabinde Emirlerden de güç toplayarak İsfahan'a gelip hakimiyet kurmuştur. Hemedan dolaylarında bulunan Tutuş da Emir-i Ahur İnanç Yabgu ile çarpışmış ve Hemedan'ı teslim etmek zorunda kalmıştır (İbnü'l Esir, 1987: 207). Aynı sırada Nizamülmülk'ün oğlu Müeyyidü'l Mülk Berkyaruk'un veziri olmuştur. Müeyyidü'l Mülk, Irak ve Horasan emirlerine mektup göndererek Berkyaruk'a taraftar toplamış ve ordusunu güçlendirmiştir (Yazar, 2007: 124) Tutuş ise gün geçtikçe gücünü kaybetmiş asker sayısında azalma olmasıyla birlikte hepten başarısız olmuştur. Ayrıca; ilk başta kuvvetli komutanlar olan Aksungur ve Bozan gibi güçleri elinde tutamaması, kuşattığı yerlerde bulunan halka kötü muamele etmesi, günden güne kaybettiği askeri güç dolayısıyla başarısızlığa sürüklemiştir. Tutuş, saltanat kavgası ve hırsı içerisinde vefat etmiştir (Yazar, 2007: 126-127)

Berkyaruk'un diğer amcası olan Arslan Argun da Horasan'da isyan bayrağını çekmiştir. Berkyaruk'un, Terken Hatun, Mahmud, Tutuş ile mücadelesi sırasında oluşan siyasi boşluktan yararlanarak Bağdat'dan ayrılıp Hemedan'a gitmiştir. Büyük Selçuklu içerisinde yaşanan bu taht kavgaları, onun da tahta çıkabileceği umidini ateşlemiştir. Horasandan Belh, Tirmiz, Nişapur'a kadar olan alanı himayesine geçirmiştir (İbnü'l Esir, 1987: 218). Uğraştığı mücadeleler yüzünden Arslan Argun ile savaşmaktan çekinen Berkyaruk, amcasının aldığı bu topraklara göz yummuştur (Köymen, 1993: 78). Berkyaruk'un vefat eden vezirinin yerine Nizamülmülk'ün diğer oğlu olan Fahrülmülk vezirliğe gelmiştir. Onun yönlendirmesiyle doğuda isyan eden Arslan Argun'un üzerine diğer amcası olan Böripars'ı göndermiş ve Arslan Argun'un isyanını bastırmıştır (Sümer, 1991: 399). Türkmenlerin desteğiyle Arslan Argun kardeşi Böripars'a savaş açmış, Böripars'ın yenilmesiyle de onu boğarak öldürmüştür (Ahmed b. Mahmud, 1977: 35-36) bu olay üzerine amcasının öldüğünü öğrenen Berkyaruk, kardeşi Sencer'i Arslan Argun'un üzerine göndermiştir. Sencer, Damgan'a amcasıyla savaşmaya geldiğinde bir köle tarafından amcasının öldürüldüğünü öğrenir (Göksu, 2019: 188). Arslan Argun tehlikesinin bitmesi üzerine Berkyaruk, merkezi Merv şehri olan Horasan Melikliği vermiştir. Ardından Körboğa'yı Mısır'a vali olarak tayin etmiş, Kıpçak kökenli Koçkar'ın oğlu Ekinci'yi de Harezme'e vali olarak atamıştır. Böylelikle Büyük Selçukluların düzeni yeniden sağlanmıştır (Bayındır, 2017: 116).

Berkyaruk-Muhammed Tapar Mücadeleleri

Muhammed Tapar, Melikşah'ın Seferiyye Hatun'dan doğan oğludur. Berkyaruk'un üvey kardeşi olan Muhammed Tapar, Sencer'in ise öz kardeşidir (Bayındır, 2020: 273). Berkyaruk'un yönetime geçmesiyle Muhammed Tapar'la arası açılmış kardeşler ardi ardına beş kez karşı karşıya gelmişlerdir. Sadece ilkinde Muhammed Tapar başarılı olmuştur (Göksu, 2019: 193).

Berkyaruk, Terken Hatun'un entrikalarıyla uğraşırken Muhammed Tapar da on bir on iki yaşlarındadır. Bağdat'ta bulunan Muhammed Tapar, Berkyaruk'a yardım amaçlı İsfahan'a gelmiştir. Berkyaruk kendisine yardımlarından dolayı Muhammed Tapar'a Gence Melikliği ve atabeğ olarak da Kutluğtekin'i yanında vermiştir. Bir süre sonra Kutluğtekin'i kendisi için engel olduğu düşüncesiyle öldürtmüştür (Köymen, 1993: 78-79) Muhammed Tapar, Bağdat'da kendisi adına hutbe okutmuştur. Halife ardından Muhammed Tapar'a "Gıyasü'd-Dünya Ve'd-Din" unvanını vermiştir. Bu unvanla da Muhammed Tapar Büyük Selçuklu devletinin meşru sultanı kabul edilmiştir (Müneccimbaşı, yay. Öngül, 2000: 8) Berkyaruk, Muhammed Tapar'ın kendi adına hutbe okuttuğunu öğrendiğinde, zaman kaybetmeden Bağdat'a gitmiş, kendi adına tekrar Halife Mustazhir'e hutbe okutmuştur (Özaydın, 1990: 59). Yaşanan olaylardan sonra Muhammed Tapar'ın emrinde bulunan Emirler Berkyaruk'un tarafına geçmesi, Berkyaruk'u güçlendirmiştir. Muhammed Tapar da bu olaylar üzerine Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'u hapsedirmiştir. Berkyaruk'la arası açık olan Müeyyedülmülk, Zübeyde Hatun'un tutsak olduğu yerden çıkarıp boğarak öldürmüştür. Akabinde Berkyaruk'da önce Müeyyedülmülk'ü öldürmüş, olayın sorumlusu olarak Muhammed Tapar'a da savaş açmıştır (Köymen, 1993: 81).

Berkyaruk, Türkmenlerden ve kavimlerden asker toplayıp Muhammed Tapar'a karşı savaş ilan etmiştir. 1100 yılından Hemedan yolu üzerinde bulunan Aknehir üzerinde ilk savaş vuku bulmuştur (Bayındır, 2020: 276). Muhammed Tapar 20.000 kişilik ordusunun içerisinde; Müeyyedülmülk, Emir Sermez, Emir Ahur ve komutanlar bulunmaktadır. Berkyaruk'un ordusu ise; veziri Emir Mehasin, Gevherayin, Kürboğa, İzzüddeve b. Sadaka b. Mezyed ve Sürhap b.Bedr gibi savaş konusunda mahir güçler bulunmaktadır. Kardeşler arası yapılan bu ilk savaşta, başlangıçta Berkyaruk galipken Muhammed Tapar'ın ordusunun hamlesiyle Berkyaruk'un ordusu dağıtılmış ve mağlup olmuştur. Gevherayin'in atından düşmesi üzerine öldürülmesi, Emir Mehasin'in esir düşmesi üzerine Berkyaruk'un ordusu tamamen bozguna uğramıştır. Muhammed Tapar galibiyetinin ardından Bağdat'ta adına tekrardan hutbe okutmuştur (İbnü'l Esir, 1987: 243-244).

Berkyaruk, ordusunun dağılması üzerine kalan kuvvetiyle Utumah Kalesine giderek kendine ordu kurup güçlenmeyi amaçlamıştır. Başta arası iyi olan sonradan Zübeyde Hanım'ın öldürülmesinden dolayı arası açılan Sultan Sencerle Nuşecan'da karşılaşmıştır (Özaydın, 1990: 21). Bu savaştan başarıyla çıkan Berkyaruk, Sencer'in annesini esir almıştır. Sencer'e de haber göndermiş, eğer elinde esir bulunan Emirlerini bırakması halinde annesini bırakacağını bildirmiştir. Sencer, elinde bulunan tutsakları serbest bırakmış, Berkyaruk da sözünü tutarak annesini salıvermiştir (Müneccimbaşı, 2000: 8). Bu olayların ardından Muhammed Tapar, Berkyaruk'un güçlendiğinin farkına varmış ve İsfahan üzerinden

Berkyaruk'un üzerine yürümüştür. 1101 yılında iki kardeş arasında ikinci mücadele gerçekleşmiştir. Muhammed Tapar'ın yanında bulunan bazı emirlerin saf değiştirip Berkyaruk'un tarafına geçmesiyle ordusu 50.000'e ulaşmış, Muhammed Tapar'ın ordusu ise ancak 15.000 kişiyle kalmıştır. Savaşın kazanan tarafı Berkyaruk olmuştur. Büyük bir bozguna uğrayan Muhammed Tapar'ın ordusu dağılmış, vezir Müeyyedülmülk esir düşerek sonradan da öldürülmüştür (İbnü'l Esir, 1987: 250-251, Özeydin, 1990: 22).

Muhammed Tapar, yaşadığı yenilgiden sonra Horasan dolaylarında kardeşi Sencer ile ittifak yapmak üzere buluşmuştur. Kardeşiyle Rey bölgesinden asker toplayıp güçlenmiş, tekrar Berkyaruk'a saldırmayı planlamıştır. Berkyaruk'un bu dönemde ordusunun içinde kopmalar olmuş, bazı Emirler de bağımsızlığını ilan ederek ayrılmışlardır. Bunu fırsat bilen Muhammed Tapar ve kardeşi Sencer, bazı şehirleri himayesine almıştır. Berkyaruk da bu sırada yine Bağdat'a gelerek halifeye adına hutbe okutturmuş ve ardından mali destek sağlamasını istemiştir (Köymen, 1993: 87). Berkyaruk'un askerlerinin bozulması ve Bağdat halkına zarar vermesi halifenin hoşuna gitmemiştir. Bu sırada Bağdat'a gelen Sencer ve Muhammed Tapar, halifenin şikayetlerini dinlemiş çözüm önerilerinde bulunmuştur. Halife de memnuniyet ifadesi olarak Sencer'e kılıç hediye etmiş, Muhammed Tapar'a da adına hutbe okutmuştur. Halifenin yaptıklarını öğrenen Berkyaruk, halifeye ait olan topraklara zarar vermiştir. Halifenin yardım çağrısı üzerine Muhammed Tapar, Berkyaruk'a üçüncü savaşı açmıştır. Nihavent yakınlarında, Dicle nehrinin sınırında çıkan savaşta Muhammed Tapar'ın askeri hücum esnasında "*Ey Batıniler!*" nidalarıyla seslenmiştir (İbnü'l Esir, 1987: 254-255). Vâsıt bölgesindeki askerlerin Berkyaruk ordusuna yardım etmesi dolayısıyla asker bakımından iki tarafı da eşitlemiştir. Bölge halkının savaştan bıkmaları ve arazinin harap olmasından ötürü kardeşler barış kararı alarak aralarında anlaşma yapmıştır. Aradan çok geçmeden Muhammed Tapar yapılan anlaşmaya uymamış, maddelerine aykırı davranmıştır (Özeydin, 1990: 28)

Muhammed Tapar, Rüzraver bölgesinden hareket edip, Kazvin'e girmiştir. Kazvin valisi, Muhammed Tapar ve emirleri için ziyafet hazırlatmıştır. Bu şölen sırasında suikast planı yapan Kazvin reisi, askerlerine emir vererek Muhammed Tapar'ın emiri olan Besmel'i öldürtmüş, diğer Emir Aytekin'in de gözüne mil çektirmiştir. Bu olaylardan sonra Berkyaruk'un emiri olan Yınal Bin Anuştekin, Muhammed Tapar'ın tarafına geçmiştir (Bayındır, 2020: 285). Muhammed Tapar, Rey'e gelmiş ve nevbet çaldırarak tekrar sultanlığını ilan etmiştir. Rey'de bulunan askerlerin ve halkın desteğiyle gücünü tekrar toplamıştır. Rey'de yaşananlardan haberdar olan Berkyaruk, ivedilikle Rey'e gidip Muhammed Tapar'a savaş açmıştır. Aralarından çıkan bu dördüncü savaş sonucu Muhammed Tapar'ın ordusu dağılmış, sağ kurtulan askerler de Kazvin'e kaçmıştır. Az bir askeriyle kalan Tapar, sancağını kendisi taşıyarak İsfahan'a gitmiştir (Bayındır, 2020: 285). Berkyaruk, Tapar'ın İsfahan'a girdiğini haber alınca, 100 bin kişilik ordusuyla şehri kuşatmıştır. İsfahan halkı ve Tapar bu dönemde maddi açıdan güç durumda kalmıştır. Muhammed Tapar asker bakımından güçsüz olması, maddi zorluklar ve halktan beklediği yardımın gelmemesi üzerine İsfahan'ı terk etmiştir. Ardından Berkyaruk'da İsfahan üzerindeki kuşatmasını kaldırmış ve Hemedan'a gitmiştir (Sevim ve Merçil, 1995: 168). Berkyaruk, Hemedan'a geldiğinde ise

Gümüştekin Kayseri'yi Bağdat'a Şahane olarak atamıştır. Gümüştekin, Berkyaruk'a itaatte kusur etmemiş, adına Vâsıt'ta hutbe okutmuştur (Sevim ve Merçil, 1995: 170).

İsmail B. Yakuti'nin oğlu Melik Mevdud, babasının intikamını Berkyaruk'tan almak için Muhammed Tapar'la işbirliği yapmak istemiştir. Muhammed Tapar'ı da bu niyetle Azerbaycan'a davet etmiştir. Melik Mevdud, o sırada rahatsızlanmış hastalığına yenik düşerek 22 yaşında bir anda vefat etmiştir. Muhammed Tapar ise Melik Mevdud'un askerlerini alarak Berkyaruk'un üzerine gitmiştir. Muhammed Tapar ve Berkyaruk'un Hoy şehrine yakın bir bölgede beşinci kez savaşı gerçekleşmiştir. Berkyaruk'un 500 atlı askerinin Muhammed Tapar'ın güçsüz askerlerine saldırması üzerine, askerler savaş meydanından kaçarak dağılmıştır. Muhammed Tapar da Anadolu tarafına kaçarak önce Erciş'e ardından Ahlat'a devam etmiştir (İbnü'l Esir, 1987: 293; Köymen, 1993: 92).

Yaşanan savaşlar neticesinde Büyük Selçuklu maddi ve manevi zarar görmüştür. Bölge halkı yıpranmış, herkesin kendi çıkarı için okuttuğu hutbelerle otoritede boşluk oluşmuştur. Taht kavgalarının bu denli uzaması, emirlerinin sürekli saf değiştirmesi de sürecin uzamasına sebep olmuştur.

Devlet otoritesinin yıprandığını anlayan Berkyaruk, Ani Kalesine yerleşen Muhammed Tapar'a bir elçi göndererek barış yapmak istediğinin haberini vermiştir (İbn Kesir, 1995: 315). Durumun kötüye gittiğinin farkında olan Muhammed Tapar, anlaşma maddelerini öğrenmiştir. Anlaşmaya göre;

- 1) Rey, el -Cibal, Taberistan, Huzistan, Diyarbekir, el-Cezire ve Harameyn-i Şerif'e (Mekke ve Medine) kadar olan bölgede Sultan Berkyaruk adına hutbe okunmuş, Azerbaycan Arran, İsfahan ve Tekrit hariç Irak'ın her yerinde ise Sultan Muhammed Tapar adına hutbe okutulmuştur. Batiha'nın bir bölümünde Sultan Berkyaruk adına, diğer bir kısmında ise Sultan Muhammed adına hutbe okunmuştur (Sevim ve Merçil, 1995: 171).
- 2) Muhammed Tapar için çalınan nevbetlere Berkyaruk asla karışmayacak, kardeşine ait şehirlerde Berkyaruk'un ismi anılmayacaktır.
- 3) Berkyaruk Cibal, Fas, İsfahan, Hemedan, Huzuristan ve Bağdad'a kadar olan bölgeye hakim olacak, Muhammed Tapar ise, Azerbaycan'dan Diyarbekir, Musul, Suriye ve Irak topraklarında hüküm sürecektir.
- 4) Saltanatın başında Berkyaruk olacak, kardeşi vefat edince de Muhammed Tapar Sultan olacaktır.
- 5) Sultan Sencer'e ait olan yerler, Horasan ve Maverünnehir toprakları, Muhammed Tapar'a devredilecektir (Turan, 1998: 230-231).

Böylelikle kardeşler arası anlaşma yapılarak, yıllardır süregelen kardeşler arası mücadeleler sona ermiştir. İsfahan'dan tamamen çekilen Tapar burayı kardeşine bırakmıştır. Büyük Selçuklu tarihinde uzun yıllar süren bu fetret devri böylelikle sona ermiştir. Devleti için kardeşleri ve amcalarıyla yıllarca mücadele eden Berkyaruk, verem hastalığına yakalanmıştır. Hastalığının ciddiyetini anlamış ve ölmek üzereyken emirlerine daha 5 yaşında olan oğlu Melikşah'ı veliaht olarak söylemiştir. Oğlu Melikşah'a atabeğ olarak Emir Ayaz'ı

tain eden Berkyaruk, 22 Aralık 1104 tarihinde İsfahan'da hayata gözlerini yummuştur (İbnü'l Esir, 1987: 300; Kılınççeker, 2021: 625).

Sonuç

Melikşahın eşi Terken Hatun ve Halife el-Muktedi Billah'ın iş birliğiyle zehirlenip öldürülmesi sonucu, Büyük Selçuklu otorite boşluğu oluşmuştur. Melikşah vefat etmeden önce veliaht olarak İsfahan'daki oğlu Berkyaruk'u tayin etse de, Terken Hatun beş yaşındaki oğlu Mahmud'u yönetime geçirebilmek için türlü entrikalara başvurmuştur.

Hazineden dağıttığı altınlarla kendisine güç toplayan Terken Hatun, üvey oğlu Berkyaruk'u tehlike arz ettiği gerekçesiyle öldürtmeye çalışmıştır. Gizlice Mahmud için Bağdat'ta hutbe okutmuş, ardından İsfahan'ı da hakimiyetine almaya çalışmıştır. Ardından Berkyaruk'un amcası Azerbaycan Emiri İsmail Bin Yakutiye ile evlenmek isteyerek gücünü arttırmak istemiştir. Terken Hatun, Berkyaruk'la gidiği çoğu mücadelede mağlup olmuştur. Berkyaruk'un maddi kayıpları, emirlerinin saf değiştirmesi onu İsfahan'dan uzaklaştırmıştır. Terken Hatun, Melikşah'ın kardeşi Tutuşla da ittifak yapmaya çalışsa da başarılı sonuç alamamıştır. Terken Hatun'un vefat etmesi sonrasında, Berkyaruk'un amcası Arslan Argun isyanı patlak vermiştir. Dönemin düzelmesi açısından yine engel teşkil eden bu isyan, amcasının öldürülmesiyle son bulmuştur.

Dönemin en uzun süren ve yıpratıcı mücadelesi Berkyaruk ve üvey kardeşi Muhammed Taparla olan çekişmelerini kapsamaktadır. Muhammed Tapar'ın Selçuklu yönetimine geçmeye çalışması Berkyarukla arasında beş kez savaşa sebep olmuştur. Savaşlardan sadece ilkinde başarı sağlayan Muhammed Tapar, her yenilgisinde güç toplamaya çalışmış ve Berkyaruk'un emirlerini saf değiştirmeye zorlamıştır. Muhammed Tapar'ın, Halife'yi kendi adına sürekli hutbe okumaya zorlaması, Berkyaruk'un annesi olan Zübeyde Hatun'u öldürtmesi, Berkyaruk'un en güvendiği Emir ve vezirlerini kendi yanına çekmesi bu sürecin Muhammed Tapar'a saltanat hırsıyla getirdiği sonuçlarındandır. Berkyaruk'la yapılan mücadeleler sonucu yenilgisin verdiği zararla Muhammed Tapar bazı bölgeleri alarak süreçten çekilmiştir. Tüm yaşananlardan sonra Berkyaruk devletin başına geçmeyi başarsa da maddi olarak çökük bünyesel olarak bitap düşmüştür. Daha genç yaşında olmasına rağmen verem hastalığına yenik düşerek tarih sahnesinden silinmiştir. Berkyaruk'un vefatıyla fetret devri sonra ermiş, Sultan Sencer dönemi başlamıştır.

Başta Terken Hatun'un küçük yaştaki oğlu Mahmud'u tahta çıkarabilmek için yaptığı entrikalar, ardından Berkyaruk'un dayısı ve amcalarıyla yaşadığı mücadeleler, devletin kardeşler arası fetretten daha fazla aile arası taht kavgasına dönüşmesine sebep olmuştur. Halifelerin çıkarları doğrultusunda hutbe okuması, Emirlerin ve komutanların saf değiştirip savaşın seyrini değiştirmeleri, dönemin sadece taht kavgalarından ibaret olmadığını göstermektedir. Yaklaşık on iki yıl süren bu mücadelede, hakim olunan topraklardaki nüfuz azalmış, devlet yapısı yıpranmış, halkın sultanlara güveni sarsılmıştır. Yaşanan bu mücadeleler aynı zamanda Anadolu sahasında yaşanan Haçlı seferlerine kayıtsız kalınması sonucunu da doğurmuştur.

Kaynakça

- Ahmed b. Mahmud (1977). *Selçuk-name*, C.1-2, Haz: E. Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser.
- Alptekin, C. (1994). Büyük Selçuklular, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi Ansiklopedisi*, C. VII, Çağ Yayınları.
- Bayındır, A. (2017). Sultan Sencer devri (1119-1157) Selçuklu döneminde taht mücadeleleri, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (1), 115-128.
- Bayındır, A. (2019). Selçuklularda vuku bulan taht kavgaları üzerine bir değerlendirme Melikşah dönemi taht kavgaları (1072-1092), *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (1), 399-412.
- Bayındır, A. (2020). *Selçuklularda saltanat mücadeleleri*, Hiper Yayın.
- Ebû'l-Ferec (1987). *Tarih*, C. I, Çev: Ö. R. Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- el- Bundari (1999). *Zübdetü'n -nusra ve nuhbetü'l usra (Irak ve Horasan Selçukluları tarihi)*, Çev: K. Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- er- Ravendi (1999). *Râatü's-sudûr ve ayetü's-sürûr (gönüllerin rahatı ve sevinç alâmeti)*, C. 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Göksu, E. (2019), *Selçuklular Muhteşem Çağın Mütevazi Çocukları*, Kronik Kitap Yayınevi.
- İbn Kesîr (1995). *el-Bidaye ve 'n-nihaye (Büyük İslam Tarihi)*, C. XII, (Çev: M. Keskin) Çağrı Yayınları.
- İbnü'l Esîr (1987). *el-Kâmil fit't-tarih*, (Çev: A. Özaydın), C.IX-X, Bahar Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1953). *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1997). Selçuklular, *İslam Ansiklopedisi*, C. X, 353-416, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2010). Selçuk'un Oğulları ve Torunları, *Türkiyat Mecmuası*, 13 (0), 117-130.
- Kılınççeker, Ö. (2021). Büyük Selçuklu Sultanı Berkıaruk Dönemi Saltanat Mücadeleleri. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (1), 606-629.
- Köymen, M. A. (1993). *Selçuklular Devri Türk tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Köymen, M. A. (1995). *Alparslan ve Zamanı*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Merçil, E. (1989). *Kirman Selçukluları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Müneccimbaşı, Ahmet b Lütfullah, (2000). *Camiu'd-Düvel*, yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir.

Özaydın, A. (1990). *Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-551/1105-1118)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özaydın, A. (1992). Berkayaruk, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. III*, 514-516.

Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, (1957). *Rahatu's-Sudûr ve Ayetü's-Surur*, trc. Ahmed Ates, T. T. K. Basımevi, Ankara.

Reşidü'd-Din, (1960). *Cami'ut-Tevarih*, nşr. Ahmed Ates, T. T. K. Basımevi, Ankara.

Sümer, F. (1991). Arslan Argun, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedi, C. III*, 399-400.

Sevim, A. (1983). *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sevim, A. (1990). *Ünlü Selçuklu komutanları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sevim, A. (1993). *Anadolu'nun Fethi, (Selçuklular Dönemi)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sevim, A ve Merçil, E. (1995) *Selçuklu Devletleri Tarihi- Siyaset, Teşkilât, Kültür*, Türk Kurumu Yayınları.

Turan, O. (1998). *Selçuklular tarihi ve Türk İslam medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları.

Turan, O. (1999). *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları.

Urfalı Mateos (1987). *Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev: H.D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yazar, Nurullah (2007). *Selçuklu Devleti'nde İsyanlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Yazar, Nurullah (2011). Melikşah'ın Ölümünden Sonra Terken Hatun'un Oğlu Mahmud'u Sultan Yapma Çabaları, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.10, S.20, 212-239.